

**“ДАПАМАЖЫ, СПАСІ, ПАМІЛУЙ”: МАЛІТОЎНЫЯ ПРАШЭННІ
Ў ГРАФІЦІ ПОЛАЦКАЙ СПАСА-ПРААБРАЖЭНСКАЙ ЦАРКВЫ****канд. гіст. навук, дац. І. Л. КАЛЕЧЫЦ****(Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь)****ORCID <https://orcid.org/0009-0004-4650-7250>**

Артыкул прысвечаны малітоўным прашэнням у графіцы полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы. Яны датуюцца часам з XII па XVII ст. Ва ўстойлівых формах малітоўнага звароту да Бога назіраецца змена пачаткаў малітоўных прашэнняў з “дапамажы” ў XII–XV стст. да “спасі”, “памілуй” у XV–XVI стст. і “памяні” ў XVII ст. Аўтар звязвае такую змену форм з эсхаталагічнымі чаканнямі XV ст. і працягам трыдыцыйнага ўжывання новага пачатку малітоўнага прашэння ў XVI – XVII стст.

Ключавыя словы: *Полацкая Спаса-Праабражэнская царква, графіцы, малітоўныя прашэнні.*

**«ПОМОГИ, СПАСИ, ПОМИЛОВИ»: МОЛИТВЕННЫЕ ПРОШЕНИЯ
В ГРАФИТИ ПОЛОЦКОЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ ЦЕРКВИ****канд. ист. наук, доц. И. Л. КАЛЕЧИЦ****(Институт истории НАН Беларуси, Минск, Беларусь)****ORCID <https://orcid.org/0009-0004-4650-7250>**

Статья посвящена молитвенным просьбам в граффити церкви Спаса Преображения в Полоцке. Они датируются периодом с XII по XVII вв. В устойчивых формах молитвенного обращения к Богу наблюдается изменение начал молитвенных прошений от «помогите» в XII–XV вв. к «спаси», «помилуй» в XV–XVI вв. и «помяни» в XVII в. Автор связывает это изменение форм с эсхатологическими ожиданиями XV в. и продолжением традиционного использования нового начала молитвенного прошения в XVI–XVII вв.

Ключевые слова: *Полоцкая Спасо-Преображенская церковь, граффити, молитвенные прошения.*

**“HELP, SAVE, HAVE MERCY”: PRAYER REQUESTS IN GRAFFITI OF
THE POLOTSK TRANSFIGURATION CHURCH****I. KALECHYC****(The Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus)**

The article is devoted to prayer requests in graffiti of the Polotsk Transfiguration Church. They date back to the 12th to the 17th century. In stable forms of prayerful appeal

to God, there is a change in beginning of prayerful requests from “help” in 12th-15th centuries to “save”, “have mercy” in 15th-16th centuries and “remember” in 17th century. The author connects this change of forms with the eschatological expectations of the 15th century and the continuation of the traditional use of the new beginning of prayerful petition in the 16th-17th centuries.

Keywords: Polotsk Transfiguration Church, graffiti, prayer requests.

Адзін з самых распаўсюджаных тыпаў графіці ў Спаса-Праабражэнскай царкве – малітоўнае прашэнне. Чалавек прасіў у Бога дапамогі, абароны, садзейнічання ў справах, даравання грахоў і пазбаўлення ад пакутаў у замагільным свеце. Звычайна малітоўнае прашэнне піша за сябе сам чалавек. Такім чынам, яно зыходзіць ад жывога чалавека і павінна дапамагаць жывому чалавеку. Але так будзе не ўвесь час.

Праблема вылучэння малітоўных надпісаў як адной з катэгорый графіці ўжо ўздымалася аўтарам [6], але пашырэнне базы крыніц дало магчымасць вывучэння усіх малітоўных прашэнняў, знойдзеных у царкве, і перагледзець некаторыя высновы.

Самыя першыя і старажытныя малітоўныя прашэнні будаваліся па “схеме”: “Госпадзі дапамажы рабу свайму (або рабе сваёй) імярэк”. Вось “класічны” прыклад малітоўнага прашэння, якое прадрапвалася на сценах царквы з XII па XV ст. Яно чытаецца як ¹|Г^и пом^ози рабу | св^оем^у Нупр^ею – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Нупр^ею (Анупр^ею, Ануфр^ью) і датуецца XV ст. [1, с. 155]. На паўночнай сцяне хор часткова захавалася малітоўнае прашэнне Рамана, якое датуецца XIV ст. і чытаецца як: ¹|Г^и пом^ози ²| [р]аву ³| с[во] ⁴|юм ⁵|у ⁶| Р[о]м ⁷|ноу ⁸|ви – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Раману [2, с. 95]. Часам у надпіс дадаваўся чын, пасада, “прафесія” чалавека. Ён мог называць сябе рабом Божым, грэшным, удакладняць, што просіць дапамогі “на многая лета”. Так, Ануфр^ьый у канцы XIV ст. на паўночна-усходнім слупе прадрапаў надпіс: ¹|Г^и по[о]мози ра[о] Божью ²| [О]нуфр^ьею – Госпадзі, дапамажы рабу Божью Ануфр^ьею. Тут слова “свайму” ён замяніў на “Божью”.

Чалавек, якога, магчыма, звалі Навум (імя не захавалася цалкам), на ўсходняй сцяне хор прадрапаў малітоўнае прашэнне, але не дапісаў яго і ўсё роўна вылучыў у рамку. А можа прадрапаў рамку раней за надпіс, але не разлічыў, і надпіс не змясціўся цалкам. Графіта чытаецца як ¹|Г^и помози рабу св^оем^у ²| На[-2-]ви на мног[-2-]и – Госпадзі, дапамажы рабу свайму На...ви на многая і... Графіта датуецца XIII ст. [2, с. 101]. На паўднёвай сцяне ахвярніка таксама ў рамцы прадрапаў свае малітоўнае прашэнне Стэфан, ягонае графіта чытаецца як ¹|Г^и помози ра²|[[в]]бу св^оем^у ³| Стефанови гр⁴|шном[у] – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Стефану гр⁴ешнаму [7, с. 242]. Надпіс датуецца XIII-XIV стст. Там жа, на паўднёвай сцяне ахвярніка знаходзіцца і другі надпіс, які належыць Івану, які ачуняў на свята Праабражэння: ¹|Г^и помози ра[о]б[о]у св^оем^у ²| Ива[о]н[о]в[о]и одравоше³|моу[о] и[о]в[о] на[о] Преобр⁴|же[о]нии – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Івану, ачуняўшаму бо на Праабражэнне [7, с. 242]. Па ўсёй верагоднасці, слова одравошем^у трэба чытаць як оздравошем^у, дзе прапушчана літара з. Надпіс датуецца XIII–XIV стст.

У графіці на заходняй сцяне прахода паміж алтаром і дыяканнікам Осія не толькі звярнуўся з малітвай да Бога, але і адзначыў, што з’яўляецца панамаром: [Г^и] помоз[о]и рабу св^оем^у Уси[о]ю поном[о]древ[и] – Госпадзі, дапамажы рабу свайму, Осію панамару [7, с. 241]. Надпіс датуецца XIV ст.

Яшчэ больш цікавы надпіс знаходзіцца на заходняй сцяне аркі паўднёвага ўвахода ў храм. Графіта ў рамы, якая ўпрыгожана вертыкальнымі, дыяганальнымі і перакрываваемымі дыяганальнымі лініямі чытаецца як ¹|Г| помози ра Ісѡа²нѹ городечъком³ | анѡѡхимѡадрету⁴ | сѣсненіе – Госпадзі, дапамажы ра(бу) Іавану гарадзецкам(у) анхімадрѣту (архімандриту) (дай) выратаванне. Зверху да рамкі плыўнай лініяй далучана прыпіска: а пилъ есмь а – а піў [4, с. 39].

Гэта самае ранняе ўзгадванне гарадзецкага манастыра Святога Міхаіла, лакалізацыя якога на дадзены момант невядома, і які ўзгадваецца ў пісьмовых крыніцах, напрыклад, жалаваннай грамаце Жыгімонта I ад 29 студзеня 1511 г. Графіта датуецца пачаткам XIV ст. Трэба адзначыць, што надпіс выкананы ўпэўненай рукой. Недахопу часу ў нанясенні графіты аўтар, відаць, не адчуваў. Аб гэтым сведчыць прыгожая рамка, якой абведзены надпіс. У той жа час, можна назваць гэты надпіс не вельмі пісьменным. У першым радку недапісана слова “рабу”, ёсць толькі дзве першыя літары. Цікава перададзена імя “Іоанн” – “Іован”, што, на наш погляд, адпавядае вымаўленню і дэманструе пераходную ступень паміж каляндарным “Іоанн” і прастарэчным “Іван”. Слова “гарадзецкаму” ў другім радку недапісана, апошняя літара не хапіла месца на сцяне, аднак аўтар надпісу не перанёс яе ў наступны радок. Слова “архімандриту” таксама перайначана ў прастарэчнае вымаўленне “анхімадрету”. Не стыкуецца з папярэднім надпісам апошняе слова. Магчыма аўтар прапусціў слова “дай”, якое б пабудавала лагічную схему: “Госпадзі дапамажы, дай выратаванне”. Шэраг гэтых недарэчнасцей паказваюць на тое, што аўтар ўсё ж такі імкнуўся нанесці надпіс як мага хутчэй. Зверху ён запісаў свой грэх і далучыў верхнюю частку да астатняга надпісу лініяй. Архімандрит прызнаецца, што ён піў. Дзеяслоў пастаўлены ў форме перфекта “піл есмь”, што паказвае на сувязь мінулага дзеяння з сітуацыяй цяперашняга моманту, надае значэнне актуальнасці наступстваў дзеяння. Ужыванне гэтай дзеяслоўнай формы не можа дапамагчы датаванню надпіса. Страта дзеяслоўнай звязкі “есмь” назіраецца ўжо ў XI ст. і, у той жа час, ужыванне гэтай формы працягваецца ў XIV ст., напрыклад, у грамаце полацкага епіскапа Якава 1309 г. – “был есмь не дома”, “Укладным запісу Івана Ніканавіча” XIV ст. – “дал есмі Святой Тройцы”. Да асаблівасцей графіта можна аднесці замену “ц”–“ч” (городецкому – городечкому), якая сустракаецца ў наўгародскіх граматах. Такая замена ўласціва і некаторым полацкім графіці. Датаваць надпіс можна толькі па графіцы літар. Найбольш характэрныя прыкметы і сярод іх напісанне літар ѡ, ѣ, ѱ, м сведчаць на карысць датавання надпісу пачаткам XIV ст.

Некаторыя надпісы захаваліся дрэнна, частка іх згублена разам з тынкоўкай. Так, у надпісе, прадрапаным у паўночным кампартыменце, згублены пачатак і канчаткі двух апошніх радкоў. Надпіс меў чатыры радкі: ¹|Г| помози ра²[бу] своему Жа³ | [- - - -]ѣ⁴ | [- - - -]пом – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Жа... ре... пом. Такім чынам, імя прычытаць немагчыма, а ў апошнім радку магло быць прадрапана слова *помози*. Фрагментарна захаваліся графіці – малітоўныя прашэнні на паўночна-заходнім і паўночна-усходнім слупах. На алтарным слупе ёсць малітоўнае прашэнне, канчаток якога згублены разам з тынкоўкай: ГИѡ помѡзи рабу своє – Госпадзі, дапамажы рабу свайму. Надпіс датуецца XIII ст.

Аднак часцей мы бачым малітоўныя прашэнні, якія не былі дапісаны самімі аўтарамі. Такія графіці сустракаюцца паўсюль. Напрыклад, чалавек, які прадрапаў малітоўнае прашэнне ў паўднёвым кампартыменце, напісаў толькі першую літару імя: ¹|Г| [пом]ози рабу своему Ѣ – Госпадзі, дапамажы рабу свайму Е...[3, с. 105].

Фрагментарны надпіс Гѣ помози раб – *Госпаді, дапамажы раб(у)* ёсць і на паўночнай сцяне дыяканніка [7, с. 137]. Слова рабу не было дапісана, імя ў надпісе адсутнічае. Графіта датуецца XIV–XV стст. На паўночна-заходнім слупе надпіс, які датуецца XV ст.: Гѣ помози рабу – *Госпаді, дапамажы рабу*. Імя не было прадрапана. Такое ж графіці прадрапана і на заходняй сцяне аркі паўднёвага ўвахода ў храм. У ім адсутнічае імя, і яно чытаецца як ¹Гѣ помо²зи рабу – *Госпаді, дапамажы рабу*. Надпіс датуецца XII–XIV стст.

Самая вялікая колькасць малітоўных прашэнняў, хаця і фрагментарных, знаходзіцца там жа, на арках паўднёвага ўвахода ў храм, асабліва на заходняй. Графіці такога кшталту былі прадрапаны там з XII па XV ст., але большасць прыходзіцца на XV ст. А вось у адным з надпісаў XV ст., які быў там знойдзены, былі адлюстраваны размоўныя асаблівасці. Чалавек пісаў не так, як трэба, а так, як ён казаў: Госпуди помози рабу – *Госпаді, дапамажы рабу*. Аўтар напісаў не помози, а помози, і не скараціў слова *Госпаді*.

Усе папярэднія малітоўныя прашэнні напісаны ад імя мужчын, і толькі адно, прадрапанае на паўночнай сцяне алтарнага слупа, чытаецца як запісанае ад імя жанчыны: Гѣ помози рабъ своеѣ – *Госпаді, дапамажы рабе сваёй* [7, с. 239]. Надпіс датуецца XII–XIII стст. Графіта прадрапана бліжэй да салеі, на той частцы слупа, якая не ўваходзіла ў алтар, таму, відаць, было прадрапана самой жанчынай, а не за яе.

Такім чынам, шмат надпісаў дайшлі да нас у фрагментарным выглядзе не таму, што яны былі страчаны, а таму, што аўтары не дапісвалі іх. Або маглі пісаць гэтыя прашэнні з памылкамі. І такіх графіці даволі шмат у царкве.

Так, на паўночнай сцяне алтара нейкій Сапрон запісаў: ¹Гѣ мози ра²бу своему Сапронови – *Госпаді, дапамажы рабу свайму Сапрону* [7, с. 239]. Замест слова помози Сапрон напісаў мози. На паўночна-заходнім слупе невядомы аўтар запісаў малітоўнае прашэнне як Гѣпозир – Го замест Гѣ і, нават, не ўзяўшы яго пад цігла, пѣзі замест помози, а слова рабу не дапісана і складаецца з адной літары р [7, с. 240]. На паўднёвай сцяне ахвярніка нейкі аўтар графіта прадрапаў малітоўнае прашэнне як Гѣпѣз. Таксама Гѣ замест Гѣ, але зараз яно ўжо ўзята пад цігла. І зноў пѣз замест помози [7, с. 240].

Даволі шмат у царкве фрагментарных надпісаў, якія пачыналіся, але былі абмежаваны толькі першым словам Гѣ – *Госпаді*. Тым не менш, зразумела, што тут планавалася нанясенне малітоўнага прашэння. Па нейкіх прычынах у аўтараў не атрымалася іх закончыць. Прыкладам такога надпісу можа быць графіта на паўднёва-усходнім слупе. Такія надпісы знойдзены на слупах у алтарнай частцы, на сценах. А вось на паўднёвай сцяне ахвярніка прыклад добрага валодання пісьмом, настолькі, што аўтар прадрапаў малітоўнае прашэнне задам наперад: ¹Гѣ помози ра – *Госпаді, дапамажы ра(бу)*. Праўда, літара г прадрапана ў адваротны бок, а літара р – не. Імя ў надпісе адсутнічае.

Невядома, ці ведаў грэчаскую мову аўтар гэтага графіта, якое ён прадрапаў у XII ст. на паўднёва-усходнім слупе. Цікава, што нягледзячы на запіс графіта грэчаскімі літарамі, ён ужыў у імя літару, якой у грэчаскім пісьме няма. Надпіс чытаецца як Κε βοηθητι τον δουλον Ισαια – *Господи, помози твоему рабу Исаие*. Над словам *Госпаді* няма цігла, у словах ёсць памылкі. Магчыма, гэта аўтограф аднаго з майстроў, які навучаўся ў Візантыі або працаваў сумесна з грэчаскімі майстрамі.

Ці сустракаліся ў гэты час іншыя формы малітоўнага звароту? Так, яны былі, але адзінкавыя, гэта хутчэй, выключэнне з правіла. Графіта на паўднёва-усходнім

слупе чытаецца як ¹[Помяните ²] мене брата бггал/ п/, канчатак страчаны разам з тын-коўкай. Першыя тры словы чытаюцца без варыянтаў як *памяніце мяне браця*. Пад браццямі могуць панімацца праваслаўныя хрысціяне ці манаская брація. Чацвертае слова, якое спачатку мы читалі як *благого* – *благаго, дрэннага, грэшнага*, на самой справе трэба чытаць як частку складанага слова, напрыклад, “богалішывага” – “неразумнага, дурнога”, або “богапраціўнага”, г.зн. слова, якое пачынаецца з бога-, але мае адмоўную характарыстыку. Пасля гэтага слова магло быць запісана імя. Такім чынам, перад намі прашэнне чалавека, які звяртаецца не да Бога, а да людзей і дае сябе адмоўную характарыстыку.

З агульнай масы надпісаў – малітоўных прашэнняў, якія датуецца XII–XV стст. вылучаецца графіта, якое датуецца XVI ст. Яно знаходзіцца на паўднёвай сцяне паўднёвага ўвахода ў храм і чытаецца як [- - - -]воємѢ ИисифѢ – (*Господи, помози рабу с)воему Иосифу*. І ўсё ж такі ў XV–XVI стст. “формула” малітоўнага прашэння змяняецца. Замест слова помози часта ўжываюцца словы спаси, помяни, помилуй.

Так, на заходняй сцяне паўночнага рукава паўднёвага кампартымента, невысока над падлогай, амаль на ўсю шырыню сцяны выцягнуўся надпіс, які чытаецца *Спси Гї рѣѣа своего попа Иѡѡла Богѡроусовичѡ Андреевичѡ – Спаси, Госпадзі, раба свайго папа Іаана Баярусавичѡ Андреевичѡ* [3, с. 77]. Надпіс датуецца XVI ст. Там жа знаходзіцца надпіс, які чытаецца *Спаси Гї рѣѣа своѡѢ – Спаси, Госпадзі, раба свайго* [3, с. 80]. На той жа сцяне таксама фрагментарны надпіс: *Спси Гї рѣѣа сво – Спаси, Госпадзі, раба сва(йго)*. Пачатак малітоўнага прашэння напісаны невялікімі літарамі, але к канцу надпіса яны павялічваюцца. Відаць, чалавек, які прадрапваў надпіс, перадумаў гэта рабіць або яму перашкодзілі. Слова *своему* не было скончана, а другая частка літары *о* “зрываецца” налева доўгай лініяй. Надпіс датуецца XVI ст. І зноў на той жа сцяне пачатак малітоўнага прашэння. У адрозненне ад папярэдняга надпісу, слова *спаси* напісана тут без цітла і скарачэння: *Спаси Гї рѣѣа – Спаси, Госпадзі, ра(ба)*. Слова *раба* не дапісана, а імя адсутнічае. Надпіс датуецца XVI ст. На гэтай жа сцяне малітоўнае прашэнне, якое запісана цалкам: *Спаси Гѡѡи рѣѣа своего Гришѡка Ѡѣдорѡвичѡ – Спаси, Госпадзі, раба свайго Грышка Федаравичѡ* [3, с. 82]. Графіта прадрапана вельмі тонкімі паверхнастымі лініямі.

Такім чынам, мы бачым, што найбольш папулярнай для нанясення малітоўных прашэнняў была заходняя сцяна паўночнага рукава паўднёвага кампартымента. Відаць, яна не была добра асветлена, але і не знаходзілася побач з выходам на галерэю і каля алтара, таму была прыдатна для нанясення надпісў такога кшталту.

Вось яшчэ адзін фрагментарны надпіс у паўднёвым кампартыменце, але ўжо на паўночнай сцяне заходняга рукава. Графіта фрагментарнае, чытаецца як ¹[Спси гї²] [.2.]ѡ рѣѣа – *Спаси, Госпадзі, свайго раба*. Ёсць і больш позняе графіта, якое пачынаецца словам *спаси*. Яно знаходзіцца на паўночнай сцяне алтара і чытаецца як ¹[Спси мене Ги недостоного ²] рѣѣа своего Лѡзара – *Спаси мяне, Госпадзі, нявартага раба свайго Лазара* [7, с. 243]. Графіта датуецца XVII ст. На супрацьлеглай, паўднёвай сцяне алтара надпіс, які чытаецца як *Спасе мене недостоного рѣѣа Ларика – Спаси мяне, недастойнага раба Ларыка* [7, с. 243]. Слова *спаси* запісана як *спасе*, слова *Госпадзі* адсутнічае, слова *рѣѣа*, якое Ларык забыўся напісаць і прадрапаў над радком, запісана як *рабра*.

Сустрэкаюцца ў XV–XVII стст. і малітоўныя прашэнні, якія пачынаюцца са слова *помени*. Прычым, у XV ст. слова гэтае пішацца як *помани*, а ў XVII ст. як

помени, помини, а варыянт напісання лацінкай увогуле адрозніваецца разнастайнасцю транскрыпцыі. Ужыванне гэтага слова ў малітоўных прашэннях звязана з малітвай: «Во царствии Твоем помини нас, Господи, егда приидеши во Царствие Твое» – «У царстве Тваім угадай нас, Госпадзі, калі прыйдзеш у Царства твае». Гэта малітва разумнага разбойніка на крыжы, якая стала часткай вялікапостных набажэнстваў. Можна быць, таксама, што слова гэтае пераклікаецца з агульным памінаннем у сінодыках: «Памяні, Госпадзі, души памерлых рабоў тваіх ад Адама да гэтага дня».

Так, на паўночнай сцяне алтара святар Іван пакінуў надпіс: *Помани Гї иерѣя Ивана – Памяні, Госпадзі, іерэя Івана*. Надпіс датуецца XVI ст. Фрагментарныя малітоўныя прашэнні прадрапаны на паўднёвай грані паўднёва-усходняга слупа ў XV ст. Адно з іх чытаецца як П((ом))яни [Гї] ра – *Памяні, Госпадзі, ра(ба или рабу)*. Імя ў надпісе адсутнічае. Другое чытаецца як *Помяни юже/*, апошняя літара можа чытацца як *е* або як частка іншай літары. Надпіс тлумачыцца варыянтна, што абумоўлена прачытаннем яго як другога слова. Калі яно чытаецца як *юже* – *якую*, то, магчыма, перад намі скарачаны варыянт малення: «*помяни* Церковь Твою Святую, Соборную и Апостольскую, *юже* снабдел еси Честной Твоею Кровию». Гэта памінанне «и всех и вся» у літургіі пры чыне свяціцеля Васілія Вялікага. Але магчыма таксама, што *юж(е?)* – частка імя або мянушкі чалавека ці частка слова *южик* – *сваяк*.

У XVII ст. на заходняй сцяне аркі паўночна-заходняга слупа вельмі высокая ад ўзроўня пола быў прадрапаны надпіс: ¹|Помени мене раба своево ²| *Ірмошы Грігоревіча – Памяні мяне, раба свайго Ярмошы Грігоревіча*. Надпіс прадрапаны глыбокімі і нешырокімі лініямі, вынасныя літары *р* ляжаць над радком. У надпісе адлюстравана размоўная форма слова свайго – «своево». Імя замест вінавальнага склona *Ярмошу* стаіць у родным – *Ярмошы*.

Самым доўгім малітоўным прашэннем з’яўляецца надпіс, прадрапаны на паўночнай сцяне алтара ў XVII ст. Магчыма, графіта было прадрапана пасля пераасвячэння царквы ў Спаса-Праабражэскую ў 1654 г. Надпіс чытаецца як ¹|Помени Гѡсподи раба ²| свого Тимоѡѡна ³| *Вѡданасовиѡа* ²| во царстві св своем небѡном ⁴| ныне и вѡгда аминь – *Памяні, Госпадзі, раба свайго Цімафея Афанасавіча ў царствіі свайм нябесным, цяпер і заўсёды. Амінь*. Ужывалася ў малітоўных прашэннях і слова памілуй. Так, на капітэлі паўночна-заходняга слупа прадрапана просьба да Бога: *помилѡи мѡ – памілуй мяне*. Надпіс датуецца XVII ст. Над ахвярным сталом у ахвярніку прадрапана толькі слова *помилѡи – памілуй*. А вось на паўночна-усходнім падкупальным слупе надпіс больш разгорнуты, ён чытаецца як *Пане Боже помилуй – Пане Божа, памілуй*. Графіта датуецца XVII ст.

Некалькі надпісаў не маюць адпаведнасцей у іншых графіці. Так, напрыклад, на паўднёва-усходняй грані паўднёва-усходняга слупа графіта чытаецца як *как прими м[о]л[е]* – *прими моле(ние мое) – прымі маленне мае* – зварот да Бога і частка малітвы: «Господи, услыши молитву мою, *прими моление мое*».

Вельмі шырокімі лініямі, якія зроблены шляхам множнага выдрапвання па тынкоўцы, нанесены надпіс на заходняй грані паўночна-усходняга падкупальнага слупа: ¹|С Царѡ Хрісте Спасе ²| даждь ми Филипѡ ра³|зѡмѡ циломѡдѡ⁴|рне творити волю ⁵| Тѡю – *О, Цару Хрысте Спасе, даждь ми, Филипу, разум, циломудрие творити волю Твою – О, Цару Хрысце Спасе, дай мяне, Філіпу, разум, цнатлівасць тварыці волю Тваю* [7, с. 244]. Звяртаюць на сябе ўвагу моўныя асаблівасці, якія знайшлі адлюстраванне на пісьме. Напрыклад, ужыванне цвёрдага *р*, замена *е* на *и* і графічныя

асаблівасці, такія як ужыванне і дзесяцярэчнага і распалажэнне над літарамі двайнога акута і двайной оксіі. Графіта датуецца XVII ст. На сцяне паўднёвага увахода ў храм графіта: ¹|Гі змילוуна ²|над нами грешь³|ными – *Госпадзі, змілься над нами, грэшнымі* [5, с. 48]. Надпіс датуецца XV ст. Асаблівую ўвагу прыцягвае слова *змілься*, ужытае ў надпісу.

У царкве захавалася некалькі цікавых надпісаў, палеаграфічныя даныя якіх сведчаць на карысць іх напісання ў XVII ст. Гэтыя надпісы, хутчэй за ўсё, былі зроблены ў прамежак з 1654 г., калі адбылося пераасвячэнне царквы, да 1667 г., калі царква вярнулася іезуітам. Гэта малітоўныя прашэнні напісаны лацінкай або спалучаюць абодва варыянты адных і тых жа слоў на кірыліцы і лацінцы. Яны сведчаць пра шчыльнае ўжыванне лацінкі ў сярэдзіне XVII ст. Слова памяні выкарыстоўваецца і ў малітвах за памерлых, таму пэўная колькасць запісаных прашэнняў магла быць прадрапаная і за памерлых людзей.

Так, даволі распаўсюджаны надпіс у чатыры радкі пералічвае імёны людзей: ¹|J Myloscie Pana Jezefa ²| Jana Bene/[di]kta Joana ³| Antoniya Car Niebie ³| duszy ich iz/bav/ – *іх міласці пана Езэфа, Яна, Бенэдзікта, Іаана, Антонія кр нябесных душы іх пазбаў*. Надпіс знаходзіцца на паўночнай грані паўночна-усходняга слупа. Такі надпіс мог быць прадрапаны і пра жывых, і пра памерлых людзей. На тым жа слупе, але на яго паўночна-заходняй грані прадрапаны надпіс, які чытаецца як Pom[i]n Hos[po]d[us] Rabou [- - - -] Car n – *Pomin Hospody Rabou ... Car n – памяні, Госпадзі, рабоў, ... кар н(ябесных пазбавь)*. Аналагічны надпіс, які дрэнна аднаўляецца з-за вялікай страты тынкоўкі, усё ж такі чытаецца фрагментарна і ўяўляе сабой такое ж малітоўнае прашэнне. Першы радок добра чытаецца як ¹Pomianu Hospody ²| P[r]est[- - - -] Rabo[u] ³| у Ra[b] [- - - -]e/m [- - - -]C/histoi ⁴| [- - - -] m.n – *Памяні, Госпадзі, (памерлых?) рабоў і раба (або імя?) ... чыстай...амін(?)*. Першы радок добра чытаецца як “памяні, Госпадзі”. У другім радку першае слова, магчыма, “паставіўшыхся” – “памерлых”. Пачатак трэцяга радка можа быць словамі “і раба” ці пачаткам імя. Частка слова “чыстай” у трэцім радку можа быць часткай слова “прачыстай”, а можа быць часткай імя. Апошняе слова, верагодна, “амін” – “амінь”.

Фрагментарныя надпісы, малітоўныя прашэнні на лацінцы, прадрапаны на паўднёва-усходнім слупе, а менавіта, на яго заходняй грані. Адзін з іх чытаецца як Pomeni – “памяні”, а другі, як Pomy Nos – Pomynei Hospodi – “памяні, Госпадзі”.

Адзінкавыя надпісы помени – *памяні* сустракаюцца на кірыліцы. Яны датуюцца XVII ст. А гэты надпіс помени – *поміні* цікавы тым, што прадрапаны на заходняй сцяне аркі паўднёвага увахода да таго, як яна была закладзена.

Надпісы могуць спалучаць у сябе кірыліцу і лацінку, як гэты надпіс, прадрапаны на той жа грані: с [.]ми помени Joana – магчыма, *с імі (з імі) памяні Іаана*. З імі, верагодна, з панам Езэфам, Янам, Бенэдзіктам і іншымі людзьмі, надпіс пра якіх быў прадрапаны лацінкай. На паўночнай грані таго ж слупа падвойны надпіс, прадрапаны кірыліцай і лацінкай: ¹|Помени ²| Г[о]п[од]и ³| Pomin Hospody – *Помяни, Господи, помяни, Господи*. Такое падвойнае напісанне, па ўсёй верагоднасці, было зроблена для таго, каб малітва гарантавана дзейнічала.

Такім чынам, склад малітоўных прашэнняў, у якіх чалавек звяртаецца да Бога, змяняецца з цягам часу. Калі з XII па XV ст. малітоўныя прашэнні пачынаюцца са слоў: “Госпадзі, дапамажы”, то ў XVI–XVII стст. гэты пачатак замяняецца словамі *спасі, памілуй*, і асабліва, *памяні* ў XVII ст. Магчыма, такая замена звязана з эсхаталагічнымі чаканнямі канца света ў XV ст. і праявілася ў надзеі на спасенне ў маліт-

вах, што ўвайшло ва ўсведамленне людзей і захавалася, а потым падтрымлівалася традыцыяй і ў больш позніх надпісах.

ЛІТАРАТУРА

1. Калечиц, И. Л. Корпус граффити полоцкой Спасо-Преображенской церкви: северная келья / И. Л. Калечиц. – М. : Квадрига, 2023. – 203 с.
2. Калечиц, И. Л. Корпус граффити полоцкой Спасо-Преображенской церкви: лестница, балкон, хоры / И. Л. Калечиц. – М. : Квадрига, 2025. – 508 с.
3. Калечиц, И. Л. Корпус граффити полоцкой Спасо-Преображенской церкви: южная келья / И. Л. Калечиц. – Минск : БГПУ, 2020. – 248 с.
4. Калечыц, І. Новыя знаходкі графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве: аб месцазнаходжанні кліраса, эклезіоніме “Святы Спас” і гарадзецкім архімандрыце Іаане / І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. – 2014. – № 7. – С. 37–40.
5. Калечыц, І. “Паляванне на лютых звяроў”: новыя графіці полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. – 2024. – № 9. – С. 43–48.
6. Калечыц, І. Малітоўныя надпісы-прашэнні ў алтары Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. – 2011. – № 8. – С. 31–36.
7. Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. Л. Калечыц. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – 271 с.